

Γεωγραφίες

Αρ. 40 (2022)

Γεωγραφίες, Τεύχος 40, 2022

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΣΤΑ ΤΕΥΧΗ ΤΩΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΩΝ: ΑΠΟΤΥΠΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ

Εύη Αθανασίου, Ντίνα Βαΐου, Άρης Καλαντίδης

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΣΤΑ ΤΕΥΧΗ ΤΩΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΩΝ: ΑΠΟΤΥΠΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ

Εύη Αθανασίου¹, Ντίνα Βαΐου², Άρης Καλαντίδης³

Social geography and planning in the 40 issues of *Geographies*: imprints and transpositions

Evi Athanassiou, Dina Vaiou, Ares Kalandides

Από το ξεκίνημα της νέας χιλιετίας, οπότε άρχισε να εκδίδεται το περιοδικό *Γεωγραφίες*, μέχρι σήμερα, οι ιδέες για την πόλη, τον σχεδιασμό και την αστική διαχείριση έχουν εξελιχθεί και εμπλουτιστεί με νέες θεματικές και νέες προσεγγίσεις. Η κοινωνική/αστική γεωγραφία, ένα επιστημονικό πεδίο που βρίσκεται σε όσμωση με τον σχεδιασμό και τη διαχείριση του αστικού χώρου, τροφοδοτεί τη σχετική συζήτηση με τη μελέτη των αστικών φαινομένων και μετασχηματισμών και των χωρικών τους εκφάνσεων. Από την όσμωση αυτή τα όρια των πειθαρχιών χάνουν την αυστηρότητά τους, ενώ επανακαθορίζονται αντικείμενα και μέθοδοι έρευνας, σε συνάρτηση με τους συνεχείς μετασχηματισμούς της αστικής συνθήκης. Οι μετατοπίσεις και οι νέες θεματικές που αναδύθηκαν στα χρόνια της έκδοσής του αποτυπώνονται στο περιοδικό με τρόπους κριτικούς και μέσα από τις ιδιαίτερες εκφάνσεις τους στα ελληνικά συμφραζόμενα.

Από την πλούσια θεματολογία, στην οποία είναι σημαντική και πολύτιμη η συμβολή νέων ερευνητριών και ερευνητών, εστιάζουμε επιλεκτικά σε έξι θέματα που έχουν απασχολήσει στα 40 τεύχη του περιοδικού. Σε ότι αφορά την κοινωνική/αστική γεωγραφία εντοπίζεται μια μεγάλη ποικιλία και ευρύτητα θεματολογίας και παράλληλα μια διαχρονική έμφαση στα θέματα κατοικίας (παραγωγή κατοικίας, στεγαστικοί διαχωρισμοί κλπ). Από τα τεύχη του 2013 εντοπίζεται επίσης μια εστίαση στην κρίση και το αποτύπωμά της στον αστικό κυρίως χώρο, ενώ τα δύο τελευταία χρόνια εμφανίζονται σποραδικά στις σελίδες του περιοδικού η πανδημία και οι σχετικές με αυτήν χωρο-κοινωνικές ανακατατάξεις. Στο πεδίο του σχεδιασμού οι μεταβαλλόμενες θεματολογίες αποτυπώνουν μετατοπίσεις και διευρύνσεις του αντικειμένου, καθώς ανοίγονται περισσότερο σε αυτό που θα ονομάζαμε «μελέτη της πόλης».

Η «στρατηγική στροφή»

Η συσχέτιση του σχεδιασμού του χώρου με την ανάπτυξη σε ένα ανταγωνιστικό παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, η ανάδυση της αστικής διακυβέρνησης και της συμμετοχής πολλαπλών εμπλεκόμενων, η «στρατηγική στροφή» στην διαχείριση των ζητημάτων του χώρου της πόλης, οι στρατηγικές ενίσχυσης και προώθησης της εικόνας των πόλεων, χαρακτηρίζουν τον χωρικό σχεδιασμό των χωρών της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης από τα τέλη της

1. Καθηγήτρια, ΑΠΘ, evieath@arch.auth.gr

2. Ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ, divaiou@arch.ntua.gr

3. NYU Berlin, ares.kalandides@nyu.edu

δεκαετίας του 1980 και συνδέονται με ταυτόχρονες διαρθρωτικές αλλαγές στην οικονομία και την παραγωγή αλλά και με την αμφισβήτηση του καθολικού σχεδιασμού. Στα 22 χρόνια των *Γεωγραφιών*, αποτυπώνεται η διεύρυνση αυτή του αντικειμένου του πολεοδομικού σχεδιασμού, από την ρύθμιση του υλικού χώρου στις διαδικασίες αστικής διαχείρισης και διακυβέρνησης, σε πόλεις πέρα από τον πυρήνα των ευρωπαϊκών μητροπόλεων της Δύσης, σε πόλεις στην δίνη της μετα-σοσιαλιστικής μετάβασης και στην ελληνική αστική συνθήκη στις αρχές του 21ου αιώνα.

Ήδη από το 2006, στο μικρό ειδικό αφιέρωμα για τη Θεσσαλονίκη (τ. 12) ο στρατηγικός χωρικός σχεδιασμός συνδέεται άμεσα με το ζήτημα της μητροπολιτικής διακυβέρνησης από τον Κανκαλά. Μετά από μια ιστορική επισκόπηση του θέματος, το άρθρο επικεντρώνεται στο σημερινό στρατηγικό σχεδιασμό στη Θεσσαλονίκη και θέτει ερωτήματα ως προς το κοινωνικό πρόσωπο της πόλης. Οι Θωίδου και Φουτάκης, στο ίδιο τεύχος, συνδέουν τον στρατηγικό σχεδιασμό με την ανταγωνιστικότητα των πόλεων στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, προτείνοντας μια επικέντρωση στην «οικονομία γνώσης». Με παρόμοιο τρόπο, στο τεύχος 15, ο Μεταξάς (2009) συνδέει σαφώς τον στρατηγικό σχεδιασμό με την ανταγωνιστικότητα των πόλεων στην παγκόσμια οικονομία. Υποστηρίζει συγκεκριμένα ότι η διεκδίκηση διακριτής θέσης της πόλης στο σύγχρονο διεθνοποιημένο περιβάλλον επιδιώκεται πλέον, όχι μόνο μέσα από τον δυναμισμό της οικονομίας, αλλά μέσα από ποιοτικούς δείκτες, όπως είναι η ποιότητα ζωής και τα τοπικά χαρακτηριστικά της εικόνας της πόλης.

Στην μετα-σοσιαλιστική ανάπτυξη των Τιράνων, εστιάζει το άρθρο του Τριάντη (τ. 17/2010) μελετώντας τις στρατηγικές αστικών αναπλάσεων της δημαρχίας του Έντι Ράμα (200-2008). Η κατασκευή της νέας εικόνας της πόλης και η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς της στην παγκόσμια οικονομία αποτέλεσαν τον κοινό παρονομαστή αναπλάσεων και πολεοδομικών ρυθμίσεων που προώθησαν την έντονη ταυτότητα, το πράσινο και την καθαρότητα -π.χ. μέσα από κατεδαφίσεις αυθαιρέτων. Συνδέθηκαν έντονα με την προβολή της εικόνας του ίδιου του δημάρχου και άνοιξαν τον δρόμο για την εμπλοκή του ιδιωτικού κεφαλαίου, όχι μόνο στην μετα-σοσιαλιστική ανοικοδόμηση, αλλά και στην πολιτική.

Στην Ελλάδα, το αντικείμενο του πολεοδομικού σχεδιασμού έχει καθοριστεί από την ανάπτυξή του στο πλαίσιο κυρίως των αρχιτεκτονικών σχολών και χαρακτηρίστηκε διαχρονικά από την έμφαση στη υλική μορφή της πόλης, τον έλεγχο της ανάπτυξης της, κατά κανόνα μικρής, ιδιωτικής ιδιοκτησίας και τον αυστηρό προγραμματισμό των χρήσεων γης. Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ελλάδα μαζί με τις άλλες μεσογειακές χώρες της ΕΕ είχε ταξινομηθεί το 1997, στην «urbanism tradition», που συγκέντρωνε τα παραπάνω χαρακτηριστικά, ενώ ταυτόχρονα χαρακτηριζόταν από περιορισμένη αποτελεσματικότητα στον έλεγχο της ανάπτυξης στον πραγματικό χώρο⁴.

Η συνθήκη αυτή του χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα άρχισε να ανατρέπεται την περίοδο της προετοιμασίας των Ολυμπιακών αγώνων, που θεωρήθηκαν γενικά ως μία ευκαιρία βελτίωσης της εικόνας της πόλης μέσα από στρατηγικές παρεμβάσεις φυσικού σχεδιασμού (Παγώνης, τ. 7/2004, Ηλιοπούλου, τ. 7/2004). Οι Βαΐου, Μαντουβάλου και Μαυρίδου (τ. 7/2004), στην εισαγωγή του αφιερώματος «Αθήνα 2004: Στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης», εντοπίζουν το «πέρασμα στον στρατηγικό σχεδιασμό» στις διαδικασίες που «ελαστικοποίησαν» το θεσμικό πλαίσιο και τροποποίησαν κατά περίπτωση τα ισχύοντα πολεοδομικά σχέδια καθώς και το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας, με στόχο τη γρήγορη υλοποίηση των ολυμπιακών έργων. Οι νέες αυτές *ad hoc* διαδικασίες επιχειρηματικού τύπου και εντοπισμένης χωρικής εμβέλειας αναίρεσαν τον πρότερο συνολικό χαρακτήρα των πολεοδομικών σχεδίων στο όνομα της ευελιξίας και του δυναμικού χαρακτήρα του παγκόσμιου πλαισίου. Το «πέρασμα στον στρατηγικό σχεδιασμό» δεν αναφέρεται εδώ στη ύπαρξη κάποιου συγκροτημένου πλαισίου δράσης με συγκεκριμένη στόχευση, αλλά στη μετάβαση από τις συνολικές πολιτικές που εκπορεύονται από κρατικούς μηχανισμούς σε ρευστές διαδικασίες με πολλούς εμπλεκόμενους οι οποίοι συνδέονται με την ανταγωνιστικότητα της πόλης στο παγκόσμιο πλαίσιο. Η Ευαγγελίδου, στο ίδιο αφιέρωμα (τ. 7/2004), υποστήριξε την ανάγκη εκσυγχρονισμού του θεσμικού πλαισίου του χωρικού σχεδιασμού και την διεύρυνση των εργαλείων του στρατηγικού σχεδιασμού με στόχο την ενίσχυση του διεθνούς ρόλου της Αθήνας. Η ίδρυση «μητροπολιτικού φορέα διακυβέρνησης» και η καλλιέργεια του «συναινετικού

σχεδιασμού» αναφέρονται ανάμεσα στις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις.

Αναμφισβήτητα, οι διαδικασίες διεκδίκησης των χρηματοδοτήσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η ανάγκη «εξευρωπαϊσμού» του εθνικού πλαισίου δημόσιας διοίκησης είχαν ήδη διαμορφώσει τις συνθήκες για τη μετάβαση του χωρικού σχεδιασμού στις πιο ρευστές διαδικασίες του «στρατηγικού σχεδιασμού». Οι ελληνικές πόλεις όμως εντάχθηκαν μέσα στο ετερογενές και άνισο ευρωπαϊκό δίκτυο διατηρώντας πολλές αναπτυξιακές ιδιαιτερότητες, χαμηλούς δείκτες αστικής ανταγωνιστικότητας και ένα ιδιαίτερο «παράδειγμα τοπικής διακυβέρνησης» με νέες αρμοδιότητες και περιορισμένη ρυθμιστική εμπειρία (Χωριανόπουλος, τ. 11/2006). Ο Χωριανόπουλος επιχειρεί να κατανοήσει τους λόγους που η τοπική διακυβέρνηση στη χώρα δεν επηρεάστηκε από τις αλλαγές στις ευρωπαϊκές πόλεις και επικεντρώνεται στις δυνατότητες του ελληνικού «παράδειγματος τοπικής διακυβέρνησης» να προωθήσει την αστική ανταγωνιστικότητα. Μελετώντας την αξιοποίηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων που εστιάζουν στις πόλεις, διαπιστώνει ότι η συγκεντρωτική διαχείρισή τους και η δυσκολία στη συνεργασία των φορέων δημιουργούν προβλήματα.

Πέρα από το άρθρο του Καυκαλά (τ. 12/2006) που αναφέρεται στην μητροπολιτική διακυβέρνηση σε σχέση με τον στρατηγικό χωρικό σχεδιασμό, στην «ανακλιμάκωση» των δομών διακυβέρνησης με έμφαση στην μητροπολιτική Αθήνα, εστιάζουν και οι Παγώνης και Χωριανόπουλος (τ. 25/2015) αναδεικνύοντας τη σχέση τους με τον χωρικό σχεδιασμό. Οι διαδικασίες «ανακλιμάκωσης» στη Δυτική Ευρώπη ανέτρεψαν το εθνοκεντρικό πρότυπο της μεταπολεμικής περιόδου προωθώντας αποκεντρωμένες μορφές διακυβέρνησης, ικανές να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά και ανεξάρτητα από το εθνικό πλαίσιο στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία. Στην Ελλάδα, υποστηρίζουν οι συγγραφείς, η ρητορική της ανάπτυξης χωρίς εμπόδια υπονομεύει τις προσπάθειες χωρικού σχεδιασμού, ενώ ο έλεγχος της διαδικασίας από το κεντρικό κράτος αντιτίθεται στην ανακλιμάκωση των δομών διακυβέρνησης. Μετά τις ευέλικτες συνθήκες διαχείρισης των Ολυμπιακών έργων, που όμως διατήρησαν ή/και ενίσχυσαν τον κυρίαρχο ρόλο του κεντρικού κράτους, η μεταρρύθμιση του προγράμματος «Καλλικράτης» (2010) αναφέρεται ως μία ιδιόμορφη περίπτωση ανα-

κλιμάκωσης που εμπεριείχε δυνατότητες αποκέντρωσης και εξορθολογισμού του χωρικού σχεδιασμού της μητρόπολης. Ωστόσο, η συρρίκνωση των δημόσιων επενδύσεων και οι μνημονιακές υποχρεώσεις της χώρας, την περίοδο της κρίσης, μείωσαν τη δυναμική αυτής της «ανακλιμάκωσης» και ενίσχυσαν και πάλι, υποστηρίζουν οι συγγραφείς, την πρωτοκαθεδρία του κράτους στον χωρικό σχεδιασμό, που στην προσπάθειά του για αποπληρωμή του χρέους και βελτίωση του επιχειρηματικού κλίματος, εστίασε πλέον στην ιδιωτικοποίηση και αξιοποίηση της δημόσιας γης.

Τέλος, το ζήτημα της συμμετοχής των πολιτών και των τοπικών κοινοτήτων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τον σχεδιασμό, ως κεντρικός πυλώνας της αστικής διακυβέρνησης και του στρατηγικού σχεδιασμού, εμφανίζεται στο περιοδικό τόσο μέσα από θεσμικές προσεγγίσεις, όσο και μέσα από τις επιτελέσεις πρωτοβουλιών «από τα κάτω». Η Βαΐου (τ.31/2018) αναδεικνύει ακριβώς αυτές τις διαφορετικές αφετηρίες της διαδικασίας συμμετοχής, και τις αντίστοιχες νοηματοδοτήσεις της, με αφορμή την εμπειρία επανασχεδιασμού και επανάχρησης της Δημοτικής Αγοράς της Κυψέλης. Την εφαρμογή της διαδικασίας συμμετοχής των τοπικών κοινοτήτων στον πολεοδομικό σχεδιασμό της Πάτρας μετά την διοικητική μεταρρύθμιση «Καποδίστρια» (1999) παρουσιάζει η Φιλιππούλου (τ. 17/2010) στη διπλωματική εργασία της. Διαπιστώνονται αδυναμίες τόσο στις θεσμικές δυνατότητες και τη προετοιμασία των φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης όσο και στην προθυμία και τη συνειδητοποίηση των πολιτών. Παρά την αυξανόμενη σημασία που τα διεθνή έγγραφα αποδίδουν τις τελευταίες δεκαετίες στη συμμετοχή, και παρά την παρουσία της στο θεσμικό πλαίσιο του πολεοδομικού σχεδιασμού της χώρας ήδη από τη δεκαετία του 1980 (Ν.1337/83, άρθρο 30), η Χριστοδούλου (τ.32/2017) παρατηρεί ότι ποτέ δεν ενισχύθηκε με τις κατάλληλες διαδικασίες και εργαλεία, ώστε να επηρεάσει πραγματικά το αποτέλεσμα του. Στην «πολεοδομική μεταρρύθμιση» της περιόδου της κρίσης διαπιστώνει ακόμη μεγαλύτερη συρρίκνωση της συμμετοχής και προώθηση σημαντικών σχεδίων μέσα από ρευστές και αδιαφανείς διαδικασίες και χωρίς δυνατότητα έκφρασης των επιθυμιών των μελλοντικών χρηστών του χώρου που σχεδιάζεται.

Διαβάζοντας τις συμβολές αυτές από την προνομιακή θέση της χρονικής απόστασης, παρατηρούμε ότι

η ενίσχυση της διεθνούς εικόνας και της ανταγωνιστικότητας στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον είναι και σήμερα κυρίαρχος στόχος όλων των αστικών στρατηγικών. Η έννοια της αστικής διακυβέρνησης, που δίνει έμφαση στους πολλαπλούς εμπλεκόμενους, έχει κυριαρχήσει πλέον και στην Ελλάδα. Η «στρατηγική στροφή», που σίγουρα επηρεάστηκε από τον «εξευρωπαϊσμό» των διαδικασιών του χωρικού σχεδιασμού και ταυτίστηκε με τη ευελιξία και την ταχύτητα την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων, συντελέστηκε κυρίως κατά τη διάρκεια της κρίσης, μέσα από την «πολεοδομική μεταρρύθμιση», που ήταν μνημονιακή υποχρέωση της χώρας με στόχο την ταχύτερη ανάπτυξη της γης και την «βελτίωση του επιχειρηματικού κλίματος». Ο νόμος 4269/2014 και ο μετέπειτα 4447/2016 εισήγαγαν τον όρο «στρατηγικός σχεδιασμός» ως ένα από τα δύο επίπεδα χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα. Οι ίδιοι νόμοι εισήγαγαν και το εργαλείο των Ειδικών Χωρικών Σχεδίων, που το 2020 μετονομάστηκαν σε Ειδικά Πολεοδομικά Σχέδια (ΕΠΣ). Τα ΕΠΣ έδωσαν τη δυνατότητα ανάπτυξης συγκεκριμένων περιοχών με ειδικά αναπτυξιακά χαρακτηριστικά, εκτός των κατευθύνσεων και των περιορισμών που θέτει το Τοπικό Πολεοδομικό Σχέδιο⁵. Ταυτόχρονα, εισήγαγαν δυναμικά τους ιδιώτες, ως επισπεύδοντες των σχεδίων στη διαδικασία ρύθμισης του χώρου, που μέχρι τώρα αποτελούσε δραστηριότητα του κράτους, των μηχανισμών και τον φορέων του.

Πέρα όμως από τη θεσμική αυτή αλλαγή, την ίδια περίοδο, ποικίλοι νέοι «παίκτες» εισήχθησαν δυναμικά στη διαδικασία παραγωγής του αστικού χώρου, όπως επιχειρηματικά κεφάλαια παγκόσμιου βεληνεκούς, μεγάλα φιλανθρωπικά ιδρύματα, ελληνικά και διεθνή (Ωνάσης, Νιάρχος, Rockefeller Foundation). Το άνοιγμα αυτό σε νέους εμπλεκόμενους, μέσα από ρευστές διαδικασίες που λειτουργούν στα όρια ή εκτός του επίσημου συστήματος σχεδιασμού, νοηματοδοτήθηκε στη βάση της συρρίκνωσης των δημόσιων επενδύσεων. Ταυτόχρονα, όμως, η συμμετοχή των πολιτών και των τοπικών κοινοτήτων στην διαδικασία λήψης αποφάσεων, σχεδιασμού και διαχείρισης δεν διασφαλίζεται από το νέο θεσμικό πλαίσιο (Χριστοδούλου, τ. 32/2017) και παραμένει συχνά μια νομιμοποιητική ρητορική χωρίς αντίκρισμα.

Πόλεις και γειτονιές στην κρίση

Συγκεκριμένες πόλεις και γειτονιές, όπως είναι αναμενόμενο, απασχολούν μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας και άλλων συμβολών στο περιοδικό, ως πεδίο έρευνας, αλλά και ως αφορμή για θεωρητικές επεξεργασίες. Η Αθήνα, ο Πειραιάς και οι γειτονιές τους (π.χ. Εξάρχεια, Μεταξουργείο, Αγ. Παντελεήμονας, Πετράλωνα, Κέντρο Αθήνας και Κέντρο Πειραιά, Νέα Κοκκινιά), όπως και η Θεσσαλονίκη (κυρίως το Κέντρο της πόλης) έχουν σημαντική παρουσία στην ύλη, από την οποία δεν λείπουν και άλλες πόλεις της Ελλάδας (π.χ. Κιάτο, Χαλκίδα, Κομοτηνή). Η εστίαση σε πόλεις και γειτονιές άλλων χωρών είναι περιορισμένη αλλά όχι ανύπαρκτη. Σημειώνουμε ενδεικτικά τόπους όπως το Βερολίνο, το Παρίσι, η Πόλη του Μεξικού, η Κωνσταντινούπολη.

Μέσα από αυτές τις συμβολές, οι περισσότερες από τις οποίες εγγράφονται στο πλαίσιο της πολύπλευρης κρίσης μετά το 2008, συγκεντρώνεται στο περιοδικό ένα πολύτιμο υλικό αναφοράς, ιστορικό και σύγχρονο, για τις συγκεκριμένες πόλεις και γειτονιές. Παράλληλα εμπλουτίζεται ένας θεωρητικός προβληματισμός που συμμετέχει σε σημαντικές σύγχρονες συζητήσεις για την πόλη και την αστική ανάπτυξη. Αναφέρουμε εδώ πιο συγκεκριμένα τη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση και νεοφιλελευθεροποίηση, όπως αυτή εκφράζεται στο χώρο της πόλης· τις εκφάνσεις της κρίσης (φόβος, φτώχεια, ανασφάλεια, επισφάλεια, καταστολή, βία) που διαμορφώνουν νέες συνθήκες αστικότητας αλλά και αντιστάσεων· τις διαδικασίες *gentrification*⁶, *place marketing/branding*, ανταγωνισμού των πόλεων· τον κομβικό ρόλο του συστήματος γης και οικοδομής και την αυξανόμενη σημασία του στη διάρκεια της κρίσης (ανάπτυξη και διαχείριση ακινήτων)· την ένταση των κοινωνικών και χωρικών ανισοτήτων· τους τρόπους έκφρασης της εξουσίας αλλά και τη διεκδίκηση της συμμετοχής των «από τα κάτω»· τη σημασία της εγκατάστασης μεταναστευτικών ομάδων στην πόλη και τις μεταλλαγές της αστικής καθημερινότητας.

Η οικονομική κρίση και οι πολλαπλές εκφάνσεις της στις ελληνικές πόλεις μελετήθηκαν από πολλά άρθρα, ερευνητικές και φοιτητικές εργασίες, ενώ από το 2013 (τ. 22) η κρίση μπαίνει μαχητικά στο επίκεντρο των ερευνητικών ενδιαφερόντων. Η Μίχα (2014), χρησιμοποιώντας τον μύθο του ανυπότακτου γαλατικού χωριού, συζητά την μετατόπιση του δημόσιου

λόγου από την πολιτική στην ηθική, την χωροκοινωνική πόλωση και την αυξανόμενη έμφαση στον φόβο και την ανασφάλεια.

Το 2014, το τεύχος 24 περιλαμβάνει αφιέρωμα με θέμα «αστικός χώρος στη δίνη της κρίσης», το οποίο διερευνά τις ανακατατάξεις που πραγματοποιούνται στον αστικό χώρο μέσα στην κρίση: χωρικές πρακτικές, βιοτικές δυσκολίες, αύξηση της ανεργίας μείωση των εμπορικών συναλλαγών και συνθήκες φόβου δημιουργούν νέα μοτίβα στην οικειοποίηση του χώρου. Από την άλλη, νέες κοινωνικές πρωτοβουλίες επαναπροσδιορίζουν το νόημα του δημόσιου χώρου ως τόπο συλλογικότητας και αντίστασης. Στο αφιέρωμα, η Πορτάλιου διερευνά πώς οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπισή της οικονομικής κρίσης έπληξαν την Αθήνα. Πώς η κρίση αποτυπώνεται χωρικά στην φτώχεια, την ανεργία, την υφαρπαγή της μικρής ιδιόκτητης περιουσίας, την υποβάθμιση του δημόσιου χώρου και την κατάρρευση δημόσιων/δημοτικών δομών του κοινωνικού κράτους. Παράλληλα, όμως μελετά και τα κοινωνικά υποκείμενα αντίστασης και πώς αυτά έχουν ανασυγκροτηθεί. Στο ίδιο αφιέρωμα η Αλεξανδρή αναλύει το ζήτημα της gentrification στο κέντρο της Αθήνας τον καιρό της κρίσης. Ο ίδιος όρος έχει εισαχθεί λίγο νωρίτερα (τ. 12/2013) από τον Καλαντίδη σε σχέση με το Βερολίνο. Η Αλεξανδρή συνδέει την gentrification με τις κρίσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τις διαδικασίες νεοφιλελευθερισμού του αστικού ιστού. Το άρθρο της εστιάζει στην περιοχή του Μεταξουργείου και διερευνά τη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στις πολιτικές αστικής ανάπτυξης και τις πρακτικές του ιδιωτικού τομέα που έχουν ως απόρροια το gentrification.

Μέσα στην κρίση επίσης αναδύεται έντονα το ζήτημα της ασφάλειας στις πόλεις. Στο σχετικό αφιέρωμα του τεύχους 24/2014, οι Θεοδωρόπουλος, Κανδύλης και Σαγιά διερευνούν τις δημόσιες ρητορικές που επιδιώκουν να αναδείξουν μια σειρά από απειλές στην Αθήνα και να πείσουν για την ανάγκη λήψης έκτακτων μέτρων για την αντιμετώπισή τους. Δύο τεύχη αργότερα (τ. 26/2015) η Ναούμη μελετά τα Εξάρχεια και τον κυρίαρχο λόγο γύρω από αυτά ως χώρο «αναρχίας και ανασφάλειας».

Οι Βαταβάλη και Χατζηκωνσταντίνου (τ. 27/2016) εστιάζουν στους γεωγραφικούς μετασχηματισμούς της Αθήνας στη συνθήκη της κρίσης μέσα από τη μελέτη της ενεργειακής κατανάλωσης και της ενεργειακής

αποστέρησης. Αναδεικνύουν το πολυδιάστατο ζήτημα της ενεργειακής φτώχειας που εντάθηκε την περίοδο της κρίσης και επηρέασε κυρίως τα χαμηλά εισοδήματα. Πέρα από τα εισοδήματα, η ενεργειακή φτώχεια στην έρευνά τους συνδέεται με τα τεχνικά χαρακτηριστικά των κτιρίων, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, τις πολιτικές της ενέργειας.

Τέλος, διεθνή και εθνικά συνέδρια που εστίασαν στις χωρικές εκφάνσεις τη κρίσης παρουσιάστηκαν στην σχετική ενότητα του περιοδικού, διατηρώντας ενεργή τη διασύνδεση με τη πιο επίκαιρη επιστημονική συζήτηση.

Για το ζήτημα της κατοικίας

Τα θέματα κατοικίας αποτελούν σημαντικό κομμάτι της αρθρογραφίας, όπως προκύπτει από τρία σχετικά αφιερώματα, μεμονωμένα άρθρα και θεματολογίες διδακτορικών διατριβών και άλλων φοιτητικών εργασιών. Στεγαστικός διαχωρισμός, στεγαστικές ανισότητες, κρίση και αστεγία παράλληλα με το αυξανόμενο κενό απόθεμα, οι επιπτώσεις της βραχυχρόνιας μίσθωσης στην πρόσβαση σε αξιοπρεπή κατοικία, είναι μερικά από τα θέματα που προσεγγίζονται. Διαχρονικά δε μεταλλάσσονται οι εστιάσεις και οι θεωρητικές οπτικές.

Το χρονικά παλαιότερο αφιέρωμα (τ. 21/2013, επιμ. Στ. Καλογήρου)⁷ δίνει έμφαση στους μηχανισμούς της αγοράς κατοικίας ως καθοριστικούς παράγοντες στις διαδικασίες στεγαστικού διαχωρισμού⁸, κυρίως στις μητροπολιτικές περιοχές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Αναζητούνται οι συνδέσεις με τη θέση στην κοινωνική ιεραρχία και το εισόδημα, αλλά και οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες που αποτυπώνονται (και) στα ζητήματα κατοικίας. Το επόμενο αφιέρωμα (τ. 22/2013, επιμ. Φ. Βαταβάλη, Π. Κουτρολίκου, Δ. Μπαλαμπανίδης, Δ. Σιατίτσα)⁹ συνδέει τα θέματα κατοικίας με τα καθεστώτα κρίσης και τα κοινωνικά κινήματα που αναπτύχθηκαν στη Νότια Ευρώπη γύρω από τη στεγαστική επισφάλεια και τις πολιτικές διαχείρισης της στεγαστικής κρίσης. Καθώς τα μοντέλα πρόσβασης στην κατοικία μεταλλάσσονται προς νεοφιλελεύθερες κατευθύνσεις και γενικότερες αναδιαρθρώσεις στην παραγωγή του αστικού χώρου φέρνουν νέους “παίκτες” στο πεδίο παραγωγής και διαχείρισης

του στεγαστικού αποθέματος, ο τομέας της κατοικίας γίνεται προνομιακό πεδίο επενδύσεων.

Στο τρίτο αφιέρωμα (τ. 33/2019, επιμ. Δ. Σιατίτσα)¹⁰ αναδεικνύονται εναλλακτικές μορφές παραγωγής κατοικίας και δυνατότητες αξιοποίησης του κενού οικιστικού αποθέματος σε χώρες της Νότιας Ευρώπης, από όπου και τα παραδείγματα του αφιέρωματος. Οι επιπτώσεις της πολύπλευρης κρίσης αποτελούν αφορμή για τη διερεύνηση νέων μοντέλων κατοίκησης, τα οποία συχνά εντάσσονται σε χειραφετητικά προτάγματα και σε μια συζήτηση για τα κοινά. Εδώ, συνεργατικές/συνεταιριστικές μορφές κατοικίας προτείνονται ως εναλλακτική για την πρόσβαση σε οικονομικά προσιτή κατοικία, αλλά και ως διαφορετικοί τρόποι οργάνωσης της αστικής καθημερινότητας. Τα κενά στο οικιστικό απόθεμα εξετάζονται ως «παράθυρο ευκαιρίας» για τον σχεδιασμό πολιτικών για οικονομικά προσιτή κατοικία. Όμως το παράθυρο αυτό κλείνει με τη αύξηση των βραχυχρόνιων μισθώσεων, οι οποίες, στην προ-covid19 εποχή ανατρέπουν τέτοιες προοπτικές.

Στο ίδιο αφιέρωμα (τ.33/2019) αναδεικνύεται και το ζήτημα των κενών κατοικιών¹¹ με δύο άρθρα, που συζητούν το κτιριακό αυτό απόθεμα ως αφετηρία για κοινωνική πολιτική στέγασης και ως εν δυνάμει αφετηρία τοπικής ανάπτυξης για τις υποβαθμισμένες περιοχές του κέντρου της Αθήνας, όπου έχουν καταγραφεί και τα περισσότερα κενά. Το πρώτο άρθρο (Βελιγρής και Μάρκου, τ. 33/2019) εντοπίζει αρχικά τη διεθνή διάσταση του φαινομένου των κενών κατοικιών το οποίο συνδέει κυρίως με την χρηματιστικοποίηση της κατοικίας. Στην συνέχεια, εστιάζει στην μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας προτείνοντας εργαλεία για την αξιοποίησή τους για την στέγαση εύάλωτων κοινωνικών ομάδων, σε μια περίοδο που οι δημόσιες επενδύσεις είναι περιορισμένες. Το δεύτερο (Αράπογλου, Μαλούτας και Σιατίτσα, τ.33/2019) καταγράφει την χωρική κατανομή των κενών κατοικιών στις γειτονίες της Αθήνας και επιχειρεί να τις αξιοποιήσει ως «στεγαστικό πόρο» για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών διαφορετικών ομάδων.

Στη συζήτηση για το ζήτημα της κατοικίας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια σειρά ανεξάρτητων άρθρων που εστιάζουν στην ελληνο-αλβανική μεθόριο και συζητούν την κατοικία ως προνομιακό πεδίο για την κατανόηση των νέων γεωγραφιών της μεθόριου και ως βασικό στοιχείο των ροών που αναπτύσσονται

εντός αυτής (Βαταβάλη, τ. 18/2011, τ. 21/2013, τ. 29/2017). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η αυθαίρετη δόμηση, η οποία παλαιότερα αποτελούσε κεντρικό θέμα στη συζήτηση για την κατοικία στην Ελλάδα, εμφανίζεται σπάνια (μία εργασία και Γεω-επικαιρότητες, στο τ. 6/2004) στην εικοσαετία έκδοσης του περιοδικού.

Κινητοποιήσεις και αντιστάσεις στην πόλη

Οι κινητοποιήσεις διαφόρων μορφών που συνδέονται με τον αστικό χώρο αποτελούν μια θεματική που απασχολεί διαχρονικά την αρθρογραφία του περιοδικού, καθώς και τις ερευνητικές και φοιτητικές εργασίες. Οι αναφορές είναι τόσο στα κοινωνικά κινήματα πόλης, με τους καθιερωμένους ορισμούς της σχετικής βιβλιογραφίας, όσο και σε πολύμορφες κινητοποιήσεις και αντιστάσεις που αναπτύχθηκαν σε πολλές πόλεις της Ελλάδας και άλλων χωρών, ιδιαίτερα στα χρόνια της πολυεπίπεδης κρίσης της περιόδου μετά το 2008 (βλ. πχ Πετροπούλου τ. 20/2012, Mayer τ. 22/2013). Καθώς η κυκλοφορία του περιοδικού συμπίπτει σε μεγάλο βάθος με την περίοδο αυτή, εντοπίζεται μια διακριτή έμφαση σε κινήματα στο πλαίσιο της νεοφιλελευθεροποίησης και εμπορευματοποίησης κάθε πτυχής της δημόσιας ζωής, καθώς και σε νέες μαζικές μορφές κοινωνικότητας και αντίστασης, όπως για παράδειγμα το κίνημα Αλληλεγγύης ή το κίνημα των Αγανακτισμένων. Μάλιστα, το αφιέρωμα στην κατοικία του 2013 (βλ. παραπάνω) αντλεί από τις εμπειρίες και πρακτικές κινήματων για την κατοικία στις χώρες της Νότιας Ευρώπης για να διατυπώσει λόγο για την πρόσβαση/αποκλεισμό από την κατοικία. Οι επιπτώσεις πιο πρόσφατων κρίσεων (π.χ. πανδημία, ενεργειακή κρίση) δεν έχουν ακόμη εκφραστεί συστηματικά σε σχετική αρθρογραφία.

Από την βιωσιμότητα στην ανθεκτικότητα και την απόκριση στις καταστροφές

Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, οι αστικές παρεμβάσεις, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, πέρα από τη βελτίωση των περιβαλλοντικών και κοινωνικών συνθηκών, άρχισαν να στοχεύουν στη βελτίωση της εικόνας της πόλης και της ανταγωνιστι-

κότητάς της στη παγκόσμια οικονομία. Με την ανάδυση της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης, το 1987, η βιωσιμότητα κυριάρχησε στις προσπάθειες των πόλεων να βελτιώσουν το περιβάλλον τους, εξειδικεύτηκε σε Ευρωπαϊκά έγγραφα, διαδόθηκε μέσα από διεθνή δίκτυα συνεργασίας και χρηματοδοτήθηκε μέσα από τους μηχανισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παρά την τριμερή αρχική σύσταση του στόχου της βιωσιμότητας - περιβαλλοντική, οικονομική, κοινωνική - ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε σε συνολικές στρατηγικές και εντοπισμένες παρεμβάσεις, που, μέσα στο γενικό πλαίσιο της έννοιας, επιδιώκουν μια νέα, βελτιωμένη, σχέση της πόλης με το φυσικό περιβάλλον. Τα φαντασιακά, οι στοχεύσεις και τα εργαλεία των «πράσινων» αστικών αναπλάσεων και ο τρόπος που εννοιολογείται και εισάγεται το περιβάλλον σε αυτά, δεν είναι σταθερά και μετασχηματίζονται αντανακλώντας μετατοπίσεις στην επιστημονική συζήτηση και στις χρηματοδοτικές προτεραιότητες. Η Αθανασίου στο τεύχος 14 (2008), διερευνώντας τον κυρίαρχο λόγο για την πόλη διακρίνει πέρα από την «πόλη ως επιχείρηση», μια μεταφορά που διαφαίνεται σε πολλά άρθρα για την νεοφιλελεύθερη πόλη, και την «πόλη ως δίκτυο», που προεικονίζει την αποϋλοποίηση της πόλης μέσω των τεχνολογιών της επικοινωνίας, την «πόλη ως οικοσύστημα», που κυριαρχεί στη συζήτηση για την βιώσιμη πόλη. Μέσα από αυτές τις μεταφορές, υποστηρίζει, επισκιάζονται οι μεγάλες κοινωνικές διαφορές μέσα στις πόλεις και ανάμεσα στις πόλεις.

Το ερευνητικό πρόγραμμα που μελετά την ανάπλαση της περιοχής Γκάζι-Κεραμεικός, που παρουσιάζεται στο πρώτο τεύχος των *Γεωγραφιών* (Μαντουβάλου και Σαρηγιάννη, 2001/ τ. 1) στόχευε στην ανάπτυξη μεθοδολογίας για την περιβαλλοντική και ενεργειακή αποτίμηση του αστικού ιστού και την διατύπωση προτάσεων βελτίωσης. Κεντρικό ρόλο στην προτεινόμενη ανάπλαση είχε η μείωση της κατανάλωσης ενέργειας και της παραγωγής ρύπων, η βελτίωση του μικροκλίματος και η ένταξη ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Η εξοικονόμηση ενέργειας αποτελούσε εξάλλου τον κεντρικό άξονα όλων των παρεμβάσεων με περιβαλλοντική στόχευση την περίοδο εκείνη. Το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής βρισκόταν ήδη στο προσκήνιο όμως δεν είχε ακόμη αρχίσει να αναγνωρίζεται η ιδιαίτερη ευπάθεια των πόλεων στις επιπτώσεις της, ούτε και να σχηματοποιείται ο κρίσιμος ρόλος των πόλεων, του πολεοδομικού και αστικού σχεδιασμού.

Έτσι, το ζητούμενο του μετριασμού της κλιματικής αλλαγής και της προσαρμογής στις επισφαλείς συνθήκες που δημιουργεί δεν ήταν ακόμη ευδιάκριτες στην ατζέντα των πράσινων αστικών αναπλάσεων.

Από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, η έννοια της ανθεκτικότητας εισάγεται ως στόχος των αστικών στρατηγικών, προβάλλοντας την ανάγκη απόκρισης και προσαρμογής των πόλεων σε πολλαπλές κρίσεις και διακινδυνεύσεις, με κυρίαρχη ανάμεσά τους αυτή της κλιματικής αλλαγής. Η έννοια, που επικράτησε την περίοδο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, δεν αντικαθιστά τη βιωσιμότητα αλλά την συμπληρώνει. Η έννοια μελετήθηκε μέσα από διαφορετικά άρθρα που ανέδειξαν αφ' ενός τις καταβολές και τις διαφορετικές εννοιολογήσεις της ανθεκτικότητας, και αφ' ετέρου τα νέα ζητήματα που αναδεικνύει (μεταξύ άλλων, Θωίδου και Φουτάκης, τ. 25/ 2015). Εδώ εντοπίζονται και οι κριτικές προσεγγίσεις στο πρόγραμμα των 100 Ανθεκτικών Πόλεων του Ιδρύματος Rockefeller, όπως αυτό υλοποιείται από τον Δήμο Αθηναίων (Χαλαστάνης, τ. 31/2018 και τ. 33/2019) και εισάγεται στη στρατηγική του Δήμου Θεσσαλονίκης, με προτροπή για «συν-δημιουργία» και «συν-διαχείριση» (Καραγιάννη και Καψάλη, τ. 32/2017).

Το φύλο στις Γεωγραφίες

Οι έμφυλες προσεγγίσεις συνιστούν μια περιθωριακή παρουσία/απουσία στο περιοδικό, με 9 άρθρα, 5 παρουσιάσεις σχετικών συνεδρίων και ερευνών και 3 παρουσιάσεις φοιτητικών εργασιών. Παρ' όλα αυτά, είναι φανερό η μετατόπιση του προβληματισμού από τις γυναίκες στο φύλο και τις έμφυλες προσεγγίσεις και οι διαθεματικές αναζητήσεις. Τα πρώτα σχετικά άρθρα εστιάζουν στις αναδιαρθρώσεις του καταμερισμού της εργασίας κατά φύλο στον αγροτικό χώρο και στους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες επαναπροσδιορίζουν τη στάση τους απέναντι στη γεωργία και τους όρους παραμονής και εργασίας στον αγροτικό χώρο (Παπαδόπουλος, τ. 11/2006, Γιδάρáκου, τ. 14/2008, Ιακωβίδου κ.ά τ. 16/2010). Στη συνέχεια, εμφανίζονται άρθρα που διερευνούν τις έμφυλες διαστάσεις της καθημερινής ζωής στην πόλη και αναδεικνύουν την καθημερινότητα ως θεωρητικό άξονα που μπορεί να αποκαλύψει την αμοιβαία συγκρότηση του αστικού χώρου και των έμφυλων σχέσεων (Λυκογιάννη τ.13/2007, τ.

15/2009 και τ. 31/2018). Η έμφαση στην καθημερινότητα διαπερνά σε μεγάλο βαθμό και τα άρθρα που δουλεύουν με την επιτελεσματικότητα του φύλου και της σεξουαλικότητας στην πόλη. Οι θεματολογίες εδώ περιλαμβάνουν την εμφυλοποίηση της εργασίας και την παράλληλη σωματοποίηση έμφυλων υποκειμένων στους χώρους αμειβόμενης εργασίας· τις διαπλοκές χωρικότητας, εξουσίας, προνομίων και καταπίεσης μέσα από την οπτική των έμφυλων επιτελέσεων· την έκφραση του ερωτισμού και των σεξουαλικοτήτων στο δημόσιο χώρο· τη διεκδίκηση ορατότητας/παρουσίας στον δημόσιο χώρο της πόλης από λεσβίες και κούηρ γυναίκες¹².

Επίλογος

Αυτή η –αναγκαστικά επιλεκτική– επισκόπηση των *Γεωγραφιών* δείχνει μια εστίαση στον Ελληνικό μητροπολιτικό χώρο, κυρίως στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη. Υπάρχουν βέβαια εξαιρέσεις και κάποια ανοίγματα προς άλλες πόλεις (Πράγα, Τίρανα, Βερολίνο, Παρίσι, Πόλη του Μεξικού, Κωνσταντινούπολη, Βιέννη, Βηρυττός) και χώρες (Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία), όπως και αλλαγή κλίμακας με αναφορές στην ΕΕ και την παγκοσμιοποίηση. Για ένα περιοδικό που στόχευσε από την αρχή στο να γίνει βήμα για ερευνητριες κι ερευνητές από τον Ελληνόφωνο χώρο αυτό είναι αναμενόμενο και δείχνει πόσο μεγάλη ανάγκη υπήρξε για έναν τέτοιο χώρο έκφρασης. Έδειξε επίσης πως η θεματολογία του περιοδικού, τουλάχιστον όσον αφορά την κοινωνική/αστική γεωγραφία και τον σχεδιασμό, ενσωματώνει ζητήματα που απασχολούν την Ευρωπαϊκή επιστημονική κοινότητα, αλλά τα διαβάζει μέσα από το πρίσμα της Ελληνικής πραγματικότητας και, από το 2013 και μετά περίπου, μέσα από την οπτική της κρίσης.

Οι θεματολογίες που εμπίπτουν στο πεδίο της κοινωνικής/αστικής γεωγραφίας (αρθρογραφία, γαιο-επικαιρότητες, παρουσιάσεις ερευνών και συνεδρίων, φοιτητικές εργασίες) αποτυπώνουν, σε μεγάλο βαθμό τις κατακλυσμικές αλλαγές, παγκόσμιες και τοπικές, που έχουν συμβεί στη διάρκεια των 22 χρόνων έκδοσης του περιοδικού. Αλλαγές που έχουν μεταβάλει και τη γεωγραφία του πλανήτη, τις μικρογεωγραφίες συγκεκριμένων τόπων, τις σχέσεις τοπικού/παγκόσμιου, καθώς και τις σχέσεις δύναμης που τις διέπουν. Αποτυπώνουν

επίσης τα ενδιαφέροντα και τις ερευνητικές αναζητήσεις μιας επιστημονικής κοινότητας «γεωγραφούντων» προερχόμενων από διαφορετικές επιστημονικές πειθαρχίες. Η συγκρότηση αυτής της επιστημονικής κοινότητας συνδέεται με την τοπική μικρο-ιστορία της Γεωγραφίας στα ελληνικά Πανεπιστήμια (βλ. σχετικό αφιέρωμα στο τεύχος 2), σύμφωνα με την οποία διαφορετικά πεδία της γεωγραφίας καλύπτονταν από συναφείς με αυτά κλάδους και τους αντίστοιχους πτυχιούχους τους (π.χ. φυσική γεωγραφία από γεωλόγους, κοινωνική/αστική γεωγραφία από αρχιτέκτονες, πολεοδόμους, κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους, οικονομική γεωγραφία από απόφοιτους οικονομικών σπουδών, κοκ). Οι πολλαπλές προελεύσεις έχουν οδηγήσει σε έναν πλούτο ερευνητικών αντικειμένων, οπτικών και μεθοδολογιών και ταυτόχρονα σε μια ασάφεια ορίων και οριοθετήσεων, που εμφανίζεται και στην απόπειρα ταξινόμησης των περιεχομένων του περιοδικού.

Σημειώσεις

4. European Commission (1997) *The EU compendium of spatial planning systems and policies*, Luxembourg: Office for the official publications of the European Communities

5. Η νέα ονομασία των Γενικών Πολεοδομικών Σχεδίων (ΓΠΣ)

6. Ο «αστικός εξευγενισμός», όπως έχει αποδοθεί ο όρος στα ελληνικά, δεν ανταποκρίνεται, κατά τη γνώμη μας, στο περιεχόμενο των σχετικών διαδικασιών

7. Άρθρα των Ε. Τούση· Α. Ζαμάνη, Γ. Καραβοκύρου, Β. Κοτζαμάνη και Κ. Λαλένη· και Γ. Γεμεντζή

8. Ομοίως και το πρώτο σχετικό άρθρο που δημοσιεύεται στο περιοδικό (Δ. Εμμανουήλ, τ.3/2002)

9. Άρθρα των Μ. Castro, Β. Garcia, Φ. Βαταβάλη και Μ. Ζήφου· Δ. Μπαλαμπανίδη, Ε. Πατατούκα και Δ. Σιατίτσα· I. di Moto· Μ. Mart· R. Silva· Π. Κουτρολίκου και Δ. Σπανού· και Μ. Mayer

10. Άρθρα των Κ. Θεοδώρου και Στ. Μινωτάκη· Α. Παπαγεωργίου· Γρ. Βαγλιρή και Μ. Μάρκου· Β. Αράπογλου, Θ. Μαλούτα και Δ. Σιατίτσα· και Δ. Μπαλαμπανίδη, Ε. Παπατζανή και Δ. Πέττα

11. Το θέμα εμφανίζεται πρώτη φορά λίγο νωρίτερα, στο τεύχος 18 του 2011, από την φοιτήτρια Ν. - Σ. Μυωφά που προτείνει μια μέθοδο για την επανάχρηση και ανάπλαση κτιρίων και εκτάσεων σε αστικούς χώρους.

12. Βλ. πχ τις εργασίες των Καρασιώτου (τ.25/2015), Κατσικανά (τ. 31/2018), Παπαδάκη (τ. 31/2018), Παπαδημητρίου και Σασσάλου (τ. 36/2020), κυρίως από την ενότητα “Το βήμα των φοιτητών”